

Галина БУРЛАКА (*Київ*)

ЛЕКТУРА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДОУНІВЕРСИТЕТСЬКИХ ЧАСІВ

Ні в кого, мабуть, не викличе сумніву твердження, що вже з юних літ Михайло Грушевський дуже багато читав. Про це свідчить його обізнаність у багатьох ділянках знань, насамперед гуманітарних, а також широкий діапазон зацікавлень. Незаперечним доказом виняткової начитаності молодого науковця є вже перші його публікації – статті й рецензії, які почали з'являтися у періодиці з 1888 р. Їхній автор постає перед нами ерудованим, з самостійним мисленням, і саме з цих писань можна простежити коло його наукового читання не лише історичного, а й широкого культурологічного профілю. Однак це стосується вже часів навчання у Київському університеті, куди М. Грушевський вступив двадцятирічним (1886). А що читав юнак раніше, яка лектура була у Грушевського-гімназиста у період становлення його особистості? Звісно, нині неможливо відновити повний перелік всього прочитаного М. Грушевським за перші двадцять років життя. Але спробуємо зібрати хоча б доступні нам свідчення про його коло читання, котрі збереглися у його ранніх текстах – щоденникових, епістолярних, художніх, а також у інших джерелах.

Приблизно у п'ять років Михайло навчився читати: “Вчила мати по російській граматиці Блінова, котра довго потім зберігалась між моїми реліквіями, заяложена, потріпана і зшита нитками. Процес вчення не лишив в мені особливих споминів, мабуть, не був прикрий”¹. Хоч про це не залишилося свідчень, але не складно припустити, що однією з перших книг у родині була Біблія. Батьки Михайлові були обоє зі священничих родин; батько Сергій Федорович закінчив Київську духовну академію, певний час викладав літургіку, мати Глафіра Захарівна була дуже побожною, аж до аскетизму. Це все створило відповідну атмосферу в сім'ї і справляло сильний вплив на старшого сина. Та й згодом у гімназії закон Божий був одним з основних предметів. Пізніше, вже в університетські роки, М. Грушевський переживатиме “гостру смугу релігійності” і між іншим перекладатиме життя святих².

Хлопець виховувався вдома до 14-ти років, він ріс допитливим і розвиненим. Родинні обставини, насамперед батькова служба спричиняли доволі

¹ *Грушевський М.* Спомини / Упоряд. С. Білокінь // Київ. – 1988. – № 9. – С. 123.

² Збереглися автографи двох таких перекладів: “Житіє Олексія, чоловіка Божого”, “Житіє святого праведного Филарета Милостивого” (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 3–19).

часті переїзди, тому юний Грушевський не мав “в тих роках ні дитячої компанії, ні того могутнього елемента, яким повинна бути в нормальнім житті дитини природа”³. А його серйозна, зосереджена вдача потребувала активних розумових занять, прагнула навантаження. Таким навантаженням могла б стати книжка, однак, надивовижу, “книжкове море” хлопцеві на той час було недоступне. Батько, інспектор, а пізніше директор народних шкіл у Ставрополі, потім у Владикавказі, був повністю поглинений своєю нелегкою роботою. Мати більше була зайнята молодшими дітьми (у 1877 р. Михайло мав уже двох молодших братиків і сестричку). Потреба нових вражень, живої справи привела підлітка до зацікавлення службовими заняттями батька, з яким у нього встановилися довірливі, щирі взаємини. Однак інтелектуальні потреби хлопця задовольнялися не вповні. “До читання я мав дуже велику охоту, але, як се не дивно сказати, – читати сливе не було нічого. Батько був людиною практичною, активного життя, а не книжного почитання, часописей не виписував – крім «Сына Отечества» для себе і «Модного Свѣта» для матері, книжок не купував [...] і не піддався на мої прошення щодо книжок. Бібліотека наша складалась, крім різної педагогічної літератури, якої я не цікавий був, розуміється, читати, з кількох випадкових книг, з яких я прочитував все для себе цікавіше – се був один том творів Карамзіна, «Історія літератури» Галахова⁴, «Енеїда» Вергілія в поганім перекладі Соснецького⁵, книжка про Крим, другий том «Фрегата “Паллади”» Гончарова і три томи Гоголя, котрі я читав і перечитував безконечно.

Здається, пізніше вже, в першу з наших подорожей до Сестринівки⁶, з’явилась перша українська книжка – Кулішева «Хата»⁷, котрою я одначе, признаться, не був дуже захвачений, і ще пізніше появилась у нас «Енеїда» Котляревського. З бібліотеки «уїздного училища» батько взяв для мене потім кілька книжок, але все се були доволі неінтересні книги – а я хотів белетрис-

³ Грушевський М. Споми́ни. – С. 126.

⁴ Олексій Дмитрович Галахов (1807–1892) – історик російської літератури. У другій половині ХІХ ст. його педагогічні посібники були надзвичайно популярними, особливо “Русская хрестоматия”, яка у 1842–1910 рр. витримала 33 видання і першою ввела у шкільний обіг твори М. Лермонтова, М. Гоголя, І. Тургенєва. У цитованих “Споминах” М. Грушевського йдеться про підручник О. Галахова “История русской словесности, древней и новой” (1863, 1875, третє видання у 1894 р.).

⁵ На той час існувало два видання з перекладом Вергілієвої поеми “Енеїда” російською мовою Іваном Єрмолайовичем Соснецьким (?–1876): одностомник вийшов у Москві 1872 р., також І–ХІІ пісні поеми видано у 1870–1876 рр.

⁶ Сестринівка – село Бердичівського (до 1846 р. Махнівського) повіту Київської губернії, тепер Козятинського р-ну Вінницької обл. Тут у 1839–1895 рр. священникував дід М. Грушевського по матері Захарій Іванович Оппоков (1814–1895). Періодичні гостювання у Сестринівці, спілкування з українською народною стихією згадувалися згодом М. Грушевським як найсвітліші моменти його життя.

⁷ “Хата” – український літературний альманах, виданий двома випусками 1860 р. у Петербурзі П. Кулішем за допомогою Т. Шевченка. Відкривався великою програмною статтею П. Куліша “Передне слово до громади” з оглядом тодішнього стану, визначенням перспектив розвитку української літератури. Тут надруковано добірку поезій Т. Шевченка під загальною назвою “Кобзарський гостинець” (“Калина”, “Пустка”, “На різдво”, “Козацька доля”, “На Вкраїну”, “Хатина”, “До зорі”, “Хустина”, “Доля”, “Ой, по горі ромен цвіте”), ранні поезії Я. Щоголіва і П. Кузьменка, байки (“Приказки”) Є. Гребінки, оповідання Марка Вовчка “Чари”, П. Куліша “Сіра кобила”, Ганни Барвінок “Лихо не без добра” та “Восени літо”, С. Номиса “Дід Мина і баба Миниха”, а також історичну драму П. Куліша “Колії”.

тики, легкої лектури, котрої я завсіди потребував як неминуче потрібного елементу життя, розривки мозку – і її не було. Були там історичні книги – в тім «Історія» Карамзіна, але вони мені не подобалися рішучо: їх риторика викликала в мені якусь відразу»⁸.

Невтамована потреба читання і приятельські взаємини з місцевими ставропольськими крамарями дали змогу юному М. Грушевському в достатній мірі ознайомитися і з такою специфічною галуззю тогочасного книговидання, як лубочна література: «Видання московських лубочників, в роді «Бови Королевича», «Георга англійського, мілорда», «Розбійника Кузьми Рощина», «Битви руських с кабардинцями» і т. ін. [...] За браком кращої белетристики я читав і се – так, як чоловік за недостатчею діла ламає коробки з сірниками. Хороша белетристика траплялась так рідко. Якось раз батько приніс з клубу кілька книжок «Отечественных записок», де був надрукований переклад «Жака» Доде. Початку роману не було, та се не було так важно. Історія бідного безбатченка вирисовувалась досить виразно й так, і яке ж глибоке враження вона робила на мене»⁹. Те, що малий Михайлик так близько до серця сприйняв трагічну історію, майстерно змальовану французьким письменником, свідчить також і про чутливу душу, здатність співпереживати, схильність до уважного вивчення людської психології. Пам'ять про цю зустріч з великою літературою не стерлась навіть через багато років. У статті «Літературна спадщина Альфонса Доде» (1899), ведучи розмову про те, як сприймали сучасники роман А. Доде «Жак», М. Грушевський зауважив: «Мені й тепер живо пригадується те незмірне враження, яке я мав від сеї книжки, тоді ще десятилітній хлопець, так що й тепер, по двадцяти літах, я з певною неохотою брався до її перечитання»¹⁰.

Потрапляли до рук юному книгоманові й цілком відповідні його вікові книжки; не дивно, що саме вони сприймалися тоді найкраще: «...я з залассям (тобто із захватом, смакуючи. – Г. Б.) читав «Подорож до центра землі» Жюль Верна з популярним геологічним начерком у вступі. Ся книга заповонила мою уяву вщерт»¹¹.

Переїзд родини до Владикавказа (1879) приніс Михайлові «спеціальну приємність»: можливість користуватися бібліотекою міського училища. «Добре пам'ятаю Жуковського – його переклад «Одіссеї», балад, «Орлеанської дівчини» і таке інше я читав і вчив напам'ять. Се була моя тодішня забава: вчити й рецитувати напам'ять; особливо, пригадую собі, при купанні залюбки рецитував я собі довженні тиради вивчених віршів – не згірше від старих римлян, тільки що ті рецитували в лазнях для публіки, а я...»¹². Показово, що ці дитячі враження так надовго врізалися у пам'ять, збереглися практично на все життя – адже рясно цитовані тут унікальні «Спомини» М. Грушевський писав аж у 1918 р.

У дев'ять років юний Михайло вже пробував творити і власні тексти: «Я взагалі в останніх роках почав пописувати з охотою. Не якусь белетристику

⁸ Грушевський М. Спомини. – С. 126–127.

⁹ Там само. – С. 128.

¹⁰ Грушевський М. Літературна спадщина Альфонса Доде // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Львів, 2008. – Т. 11. – С. 110.

¹¹ Його ж. Спомини. – С. 141.

¹² Там само. – С. 148.

чи поезії, – на се я не важивсь – а на якісь ніби наукові теми, презентуючи написане батькові при нагоді свят тощо. Перший «твір» мій [мав] заголовок «Ріки Росії» і був написаний на підставі атласу Ільїна¹³ – я на мапі по масштабу вимірював довжину рік, вичислив притоки, губернії, котрі ріка переходить, і т. ін.»¹⁴.

На момент вступу до 1-ї Тифліської класичної гімназії – восени 1880 р. – М. Грушевський був підготовлений на рівні четвертого класу, хоча за наполяганням батька його записали до третього. Вступна співбесіда включала питання з закону Божого, російської, французької, латинської та грецької мов, історії, арифметики, алгебри, географії.

У 1880-х роках шкільна освіта у Росії мала два сегменти: 1) реальні училища – середній або неповний середній навчальний заклад, в якому суттєва роль відводилася предметам природничої та математичної спрямованості. Вихованці отримували, крім теоретичних знань, перші навички певної професії. Випускники таких училищ могли вступати в технічні, промислові та торгові вищі навчальні заклади, але не в університети; 2) класичні гімназії, де за обсягом викладання переважали гуманітарні предмети, насамперед, грецька і латинська мови, і випускники яких мали право вступу до університетів. Оновлена у 1872 р. програма для чоловічих гімназій робила акцент на вивченні класичних мов, також викладалися, окрім російської, французька і німецька мови, а закріплювалися ці знання читанням оригінальної літератури. Звичайно, вивчалися також точні та природничі науки. Навчання було розраховане на сім років.

Розглянемо ближче схему викладання літератури – предмета, який, за свідченням самого М. Грушевського, так вабив його. Бачення словесниками Російської імперії основних віх історико-літературного процесу зафіксовано у такому документі (подаємо за сучасним правописом):

“Примерная программа образцов русской литературы, предлагаемых для чтения и разбора в 6-7 классах мужских гимназий¹⁵ (далі текст скорочуємо за рахунок деяких методичних рекомендацій. – Г. Б.).

Былина об Илье Муромце

Несторова летопись (несколько отрывков)

Слово о полку Игореве

Курбский. Отрывок из его истории об Иоанне Грозном¹⁶

Кантемир. Первая сатира «К уму моему, или на хулящих учение»

Ломоносов. Письма к Шувалову от 10 и 31 мая 1753 г.; «О пользе книг церковных в российском языке», «Ода на день восшествия на престол императрицы Елисаветы» (1747 год)

¹³ Йдеться про “Подробный атлас Российской империи с планами главнейших городов” (1871), підготовлений видавництвом “Картографическое заведение А. А. Ильина”. Це перше спеціалізоване картографічне підприємство Росії, засноване у 1859 р. капітаном Генерального штабу О. А. Ільїним та полковником В. Полторацьким, яке майже щороку у співпраці з видатними ученими перевидавало навчальні атласи і мапи для різних довідкових видань.

¹⁴ *Грушевський М.* Спомини. – С. 142.

¹⁵ Журнал министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1872. – № 7. – С. 76–83.

¹⁶ Йдеться про філософсько-публіцистичний твір А. М. Курбського (1528–1583) – російського державного діяча, письменника й перекладача – “История о великом князе московском” (1573).

Державин. «Фелица», «Видение Мурзы», «Памятник». Сличение с одой Горация «Мельпомене» или со стихотворением Пушкина «Памятник»

Фон-Визин. «Недоросль»

Карамзин. «Письма русского путешественника», предисловие к Истории государства Российского, в связи с рассуждением о любви к отечеству и народной гордости; вторая глава XI тома «Истории» Карамзина (продолжение царствования Годунова). На чтении и разборе этой главы следует показать, какая подготовка нужна для того, чтобы написать ученое сочинение. Поэтому, кроме главного текста исторического изложения, обращается внимание и на примечания к оному, дабы сообщать учащимся понятие о ходе исторического труда, то есть о собирании материалов, разработке их и приведении фактов в систему под влиянием одной основной мысли

Жуковский. «Опять ты здесь, мой благодатный гений», «Светлана» (отрывок), «Ивиковы журавли», «Торжество победителей», «Жалоба Цереры», отрывок из «Орлеанской девы»

Крылов. Басни

Пушкин. Лирические стихотворения: «Пророк» (сравнительно с «Пророком» Лермонтова), «Поэту», «Поэт и чернь», «Эхо», «Брожу ли я вдоль улиц шумных», «Опять на родине», «Безумных лет угасшее веселье», «Памятник» (сравнительно с «Памятником» Державина), «Борис Годунов», «Скупой рыцарь», «Евгений Онегин»

Грибоедов. «Горе от ума»

Гоголь. «Старосветские помещики», «Тарас Бульба», «Мертвые души», «Ревизор».

Лермонтов. «Песня о купце Калашникове», «Мцыри», несколько лирических стихотворений”.

Варто зазначити, що вчителям надавалася певна свобода вибору творів вказаних авторів та пропорцій часу на вивчення окремих тем. Також у примітках до програми рекомендувалося пов'язувати твори й постаті першої величини з іншими текстами й іменами російської літератури, побіжно окреслюючи їх. Тобто викладача-словесника спонукали до історико-літературного огляду, а оскільки підручників, написаних за такою схемою, на той час не було, це також давало вчителю простір для творчості, щоправда, коли він був на це здатен.

Методичні рекомендації нагадували про необхідність залучення до навчального процесу елементів теорії літератури й компаративістики; також показовими видаються згадані поради з приводу вивчення “Історії” М. Карамзіна, де йдеться про необхідність пояснити учням специфіку наукового дослідження. Так закладались основи гуманітарної культури, формувалися навички творчої, розумової праці.

Дещо дивним зараз видається те, що виклади закінчувалися творчістю М. Лермонтова, а пізніший, майже 40-літній період російської літератури залишався поза програмою. Хоча, звісно, бути “поза програмою” не означало бути “поза увагою”, про це свідчить такий цікавий факт: коли М. Грушевський успішно закінчив 3-й клас (1881), в нагороду йому вручили повне зібрання поезій М. Некрасова – “подробиця досить характеристична не тільки

для слави Некрасова, а й для тодішніх шкільних порядків: хотів би я почути, аби в якійсь галицькій гімназії давали такі «анархістичні» книжки!»¹⁷.

Щоб вичерпати тему шкільного обов'язкового читання, необхідно сказати і про тексти античних літератур. Окремо ці літератури не викладалися, але процес опанування мовою супроводжувався значним обсягом вправ для читання й перекладу – в основному це були хрестоматійні тексти давніх авторів, акцент робився не на художніх творах, а на історичних, публіцистичних і філософських. Вивчення давньогрецької мови супроводжувалося читанням фрагментів з творів Гомера, Ксенофонта, Демосфена, Евріпіда, Софокла, Платона. У програмі вивчення латини бачимо імена Юлія Цезаря, Корнелія Непота, у четвертому класі з'являються «Метаморфози» Овідія, згодом – Саллюстій, Тит Лівій, «Енеїда» Вергілія, Горацій, філософські твори Цицерона. «З римських поетів найбільше цікавим – бо тонким – здавався мені Горацій»¹⁸, – згадував учений через багато років. Ще одним «тренувальним полігоном» латини і греки було вивчення історії давніх народів (окремий предмет), де практично всі названі у програмі джерела були мовою оригіналу: фрагменти писань Геродота, Плутарха, Фукідіда та ін.¹⁹. У «Пояснювальній записці» до програми йдеться також про необхідність знайомити учнів з найважливішими літературними творами і з побутом древніх греків та римлян.

Хоч якою схоластичною здавалася часом ця наука, проте випускники класичних гімназій справді мали змогу набути чималого запасу знань, які суттєво впливали на формування особистості, характеризували освічену людину того часу, інтелектуальну еліту. Більшість цих людей легко формулювали свої думки, вільно орієнтувалися у філософії й класичній літературі, знали кілька іноземних мов. Ґрунтовне знання античної культури було органічним для М. Грушевського і справило значний вплив на його творчість. Тому так природно через десять років після закінчення гімназії постає підзаголовок ліричного вірша «Любов» – «тема з Платонового «Пира»», чи у текст прозового твору доречно вплітається класична цитата, чи під час поїздки Італією – вже через тридцять років після закінчення гімназійного курсу – так вільно плине розповідь про давноминулі історичні події (маю на увазі культурологічне есе М. Грушевського «По світу»).

Після першого ж навчального року в гімназії і учні, і педагоги відзначили виняткову начитаність М. Грушевського і поважали його за це. Проте вразливого хлопцеві після родинного затишку непросто далася адаптація до нового життя, і у «Споминах» найвиразнішим прообразом цього процесу знову стає паралель з художньою літературою: «Я прочитав в тім часі славні ще в тодішній Росії «Очерки бурсь» Помяловського, про котрі чув давніше, і мав те вражіння, що [...] висококультурна, взірцева тифліська гімназія з своїм пансіоном багато нагадує стару петербурзьку бурсу»²⁰. Охота до читання рішуче вирізняла гімназиста М. Грушевського з-поміж ровесників. Навіть прийшовши у гостину до когось із них, він часто віддавав перевагу

¹⁷ Грушевський М. Микола Некрасов // Грушевський М. Твори. – Т. 11. – С. 162.

¹⁸ Його ж. Спомини // Київ. – 1992. – № 2. – С. 114.

¹⁹ Учебный план истории // ЖМНП. – 1872. – № 7. – С. 117–119.

²⁰ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 10. – С. 137.

не розвагам, а книжці: “В домі було нуднувато, і одинокою розривкою було читання «Вестника Европы» за старі роки”²¹.

Прикметно, що у спогадах про гімназійні роки М. Грушевський дуже багато розповідає про свої читацькі уподобання, згадуючи, що він саме тоді став гарячим бібліофілом. Значною мірою саме книжки були тією нішею, куди схильний до усамітнення хлопець охоче втікав, поринаючи у нові світи. Великі надії юний читач покладав на гімназійну бібліотеку, однак спочатку “...бібліотекар і його помічники, що видавали книги, вели свого рода цензуру і мені як третьокласникові доволі щуплого виду не хотіли давати справжньої белетристики, давали щонайбільш півдитячу. Тому першого року я був засуджений читати Верна, Вальтера Скотта і Купера в перерібках для дітей, а що найвище Діккенса. Розуміється, се теж було інтересно, але не вдовольняло мене. Добувати книжки збоку не було дуже звідки”²². Книжки він позичав, а також купував, заощаджуючи для цього гроші навіть за рахунок своїх сніданків – так з’явилися у гімназиста альманахи “Луна”²³, збірка статей про Т. Шевченка²⁴, “Життя і пригоди Ніколаса Нікльбі” Ч. Діккенса, твори М. Лермонтова і Байрона у російському перекладі. “Пізніших покупок не вчислюю, вони втрачали значення тому, що мені вдалося добитися від батька, щоб він випишував щороку потрохи книжок додому”²⁵.

Але головним джерелом читання на кілька років стала гімназійна бібліотека, куди з четвертого класу М. Грушевський мав доступ як помічник бібліотекаря. “Бібліотека була доволі занедбана, багато книжок було розгублено, на нових письменників не звертано уваги, книжки наукові також, видно, не в голові було кому-небудь спроваджувати. Я доповняв свою лектуру в тім, що бракувало в гімназійній бібліотеці, з інших джерел, а згодом, як далі оповім, став систематично спроваджувати книги додому від московських і київських книгарів. В сім часі мене чарувала белетристика, особливо романтично і громадсько закрашена. Тургенев в тих роках чи не був моїм найбільш улюбленим письменником; його ідеалізовані шукачі правди життя поривали мою душу, а від чарівних, чистих і благородних образів молодих дівчат і жінок – «Ася», «Первая любовь», «Вешние воды», «Накануне», «Дворянское гнездо» – серце моє наповнялось солодким тремтінням. З західноєвропейських письменників читав я з особливо великою насолодою Доде. Проповідь натуралізму, піднята тоді з великим шумом Золя, мене дуже інтересувала, я читав його «Паризькі листи», де він проповідував свої принципи, читав його безконечних «Ругон-Макарів», але се мене не захоплювало – я

²¹ Там само. – № 11. – С. 122.

²² Там само. – № 12. – С. 116.

²³ “Луна” – український альманах, виданий 1881 р. у Києві Л. Ільницьким замість не дозволеного цензурою журналу. Тут надруковано вірш Т. Шевченка “Хустина”; водевіль М. Старицького. “Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка”, вірші М. Старицького “Зимовий вечір”, “Перед труною”, “Останні сили дарма трачу”, “Серце моє нудне, серце моє трудне...”; оповідання “Приятелі” та нарис “Шевченкова могила” І. Нечуя-Левицького; поезії Я. Щоголева “Козак”, О. Кониського “На березі моря”, “Божевільна”, “Думка”, “Прости”; В. Мови-Лиманського “Під стріхою убогою” та ін. Плановані наступні випуски альманаху не вийшли через цензурну заборону.

²⁴ Пискунов Ф. М. Шевченко, его жизнь и сочинения: Сборник материалов для полной биографии Т. Г. Шевченко. – К., 1878. – 230 с.

²⁵ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 12. – С. 116.

студіював сю нову лектуру, але вона мене не чарувала. З приємністю зате читав Шпільгагена – його політичні борці й мрійники захоплювали мене: «Im Rein und Glied» (в російському перекладі названий «Один в поле не воин») зоставсь одною з найлюбіших моїх книжок²⁶.

У цей період відбувалося становлення особистості М. Грушевського, формувалися його життєві ідеали. Книжки були юнакові щирим товаришем, вони задовольняли потребу нових вражень, а також давали змогу виміряти, “спроєктувати” своє майбутнє. Поза сумнівом: на вибір життєвого шляху М. Грушевським, окрім родинного виховання, вирішальний вплив мала його лектура. Натура від природи замкнута, самозаглиблена, але вже тоді надзвичайно діяльна, М. Грушевський прагне до самовираження, шукає себе, свою справу, яка б не лише приносила моральне задоволення та засоби до життя, а й служила б громаді, мала б суспільний резонанс. Ці пошуки проектувалися на лектуру: душу юнака хвилюють невиразні передчуття і мрії після прочитання драми Ф. Шиллера “Розбійники”, він пробує перекладати поезії Гете. Усе прочитане сприймалося дуже безпосередньо, і як наслідок – прагнення сформулювати свої думки з приводу новинок. Враженнями від прочитаного сповнено сторінки двох ведених одночасно щоденників 1882–1884 рр.²⁷. Тут кожен рядок дихає щирістю, несе інформацію про внутрішній стан автора. Вже перші спроби критичних статей – розлогі міркування з приводу драми Байрона “Сарданапал”, романів Шпільгагена “Загадочные натурь”, “Из мрака к свету”, “Фон Гогенштейны”, Захер-Мазоха “Идеалы нашего времени”, прочитаних у російських перекладах, поеми М. Лермонтова “Демон”²⁸, низки творів популярного тоді белетриста О. Михайлова (Шеллера) – демонструють філологічні здібності молодого М. Грушевського. Він захоплюється вольовими, розумними, героїчними персонажами і водночас звертає увагу на літературні достоїнства та недоліки творів, намагається виробити аналітичне мислення. У зошиті гімназиста ці літературознавчі проби пересипані щоденниковими нотатками, власними, ще дуже недосконалими, поетичними текстами і прозовими мініатюрами. Як впливає з записів, на той час письменницька майстерність була його омріяною метою. Юнакові здавалося, що саме великі письменники-мислителі мають тривку владу над людськими душами, розумом і серцями, саме вони здатні показати шлях до істини і добра²⁹.

У щоденнику 1883–1884 рр., як у калейдоскопі, миготять імена письменників, критиків, учених: Шекспір, Байрон, Петефі, Бернс, Шиллер, Шерр, Теккерей, Золя, Гоголь, Кольцов, Тургенев, Белінський, Некрасов, Лесков, Забелін, Пипін, Данилевський, Даль, Скворода, Каразін, Квітка-Основ’яненко, Костомаров, Шевченко, Куліш, Марко Вовчок, Глібов, Руданський, Драгоманов, Антонович, Старицький, Нечуй-Левицький... З приводу кожного М. Грушевський уже має свою думку, знаючи їхні твори не з чуток, у той

²⁶ Там само. – С. 117.

²⁷ *Грушевський М. Щоденник (1883–1884 рр.) / Публ. та комент. Л. Зашкільняка // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 30–31; № 5. – С. 14–16; його ж. Із літературної спадщини / Ред. Л. Винар; упоряд. Г. Бурлака, А. Шацька. – Нью-Йорк; К., 2000. – С. 35–72.*

²⁸ Власне, приводом для щоденникового запису стала опера А. Рубінштейна “Демон”, лібретто П. Вісковатова за однойменною поемою М. Лермонтова.

²⁹ Див.: *Грушевський М. Щоденник... // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 13.*

же час інтенсивно шукає критичних оцінок авторитетних літературознавців, цікавиться культурною ситуацією в цілому. Зрозуміло, що далеко не всі автори прочитаних на той момент М. Грушевським творів згадані у принагідних щоденникових нотатках.

Ще одне джерело інформації про коло читання й літературні інтереси – власні літературні тексти М. Грушевського, ранні проби пера, у яких названо, цитовано чи перекладено твори відомих письменників, філософів або простежуються аллюзії до їхніх писань. Так, у грудні 1882 р. юнак записує свій поетичний переклад однієї з пісень Міньйони – героїні роману Гете “Роки навчання Вільгельма Мейстера”, через кілька місяців перекладає вірш “Співак” того ж автора³⁰. Збереглася чернетка спроби перекладу М. Грушевським першої строфи “Енеїди” Вергілія³¹, а приблизно 1884 р. датуємо його незакінчений поетичний переклад “Слова о полку Ігоревім”³². Як ми зазначали вище, вивчення давньоруської пам’ятки “Слово о полку Ігоревім” в оригіналі передбачалося програмою класичної гімназії у шостому класі, звичайно, у курсі російської словесності. Красномовним видається не лише намір перекласти цей твір саме українською мовою, але й написаний М. Грушевським підзаголовок: “Дума українська XII віку”. Це свідчить про виразне усвідомлення юнаком на той момент головних віх розвитку рідного народу, які згодом ляжуть в основу знаменитої “звичайної схеми української історії” М. Грушевського. У ранніх оригінальних творах М. Грушевського обігруються типи роману І. Гончарова “Обломов” (“В уединении”), непрямо згадується А. Міцкевич (“Од моря, од хвиль його синіх...”), епіграфом до прозового ескізу “Днинка” молодий автор бере цитату з “Пекла” Данте, а до третього розділу повісті “Чужі й свої” – зі збірки П. Куліша “Досвітки”. У тій же повісті згадуються Монтень і Шекспір, Мопассан і Мальтус, М. Номис і П. Чубинський, автор проводить паралель з героями повісті І. Нечуя-Левицького “Хмари”, щедро цитує біблійну “Пісню пісень” у власному перекладі. У оповіданні “Помай Бі!”³³, написаному орієнтовно у 1884 р., М. Грушевський цитує вірш Я. Щоголева “Неня” (“... В тридцять літ уже старенька, а в сорок бабуса”). Вперше вірш був опублікований у збірці “Ворскло”, яка вийшла друком 1883 р. – отже, М. Грушевський зміг досить оперативно роздобути і прочитати цю збірку, склавши уявлення про творчість її автора.

Стає очевидним, що приблизно з 1883 р., відколи М. Грушевський дістав вільний доступ до гімназійної книгозбірні, а також розширив свої знайомства серед викладачів і старших гімназистів, цілеспрямовано підшукуючи видання, які його цікавили, – наш намір окреслити хоча б схематично його коло читання стає зовсім марною справою. Людина стрімко вийшла поза межі усяких програм, з допомогою самоосвіти закладаючи підвалини тієї енциклопедичної ерудиції, яка почне виявлятися вже за кілька років у студентському віці. Тому зосередимося далі на вузчій темі: простежимо початки саме українських зацікавлень майбутнього видатного діяча.

Бажання М. Грушевського прислужитися рідній Україні, працювати за-для її слави і розвитку тісно перепліталось з напівсвідомим передчуттям

³⁰ *Його ж.* Твори. – Львів, 2011. – Т. 12 / Упоряд. Г. Бурлака. – С. 345, 346.

³¹ Там само. – С. 346.

³² Там само. – С. 347–350.

³³ Там само. – С. 76–84.

власної неординарності, потужного потенціалу сил, які дадуть змогу відіграти не останню роль в історії свого народу. У віці сімнадцяти років він записує у щоденнику: “Ось ці дні задумав я, що гарно було би зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як то кажуть, передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Україну. Що ж, може Бог і допоможе мені зробитись ватажком, працюватиму вже для цього, скільки зможу. А дуже мені хочеться – бо ці ватажки більш над усякі другії сіятимуться в історії... А багато чого є робити на ниві рідного письменства...”³⁴.

Активне зацікавлення Михайла Грушевського у гімназійні роки українською літературою, мовою, культурою можна вважати до певної міри несподіваним феноменом. Родина, незважаючи на українські корені, була переважно російськомовною і, як випливає зі “Споминів”, далекою від громадського національного руху. Батько Сергій Федорович, великий трудівник і подвижник просвітньої справи, з плином часу повністю асимілювався у великодержавній бюрократичній машині, як того вимагали обставини. Ще на початку кар’єри, коли С. Ф. Грушевський викладав у 1860–1865 рр. у київській семінарії, його коло спілкування зосереджувалося в родинях духовенства, купецьких та міщанських. “Се був тодішній «русский» чи «рускома-лороский» Київ, різко відмежований від польської аристократії й російської бюрократії Липок. [...] Все се була сфера аполітична, без громадських інтересів, настроєна безжурно і радісно, не зачіпала ні тодішній всеросійський радикальний рух, «нігілізм» і боротьбу з ним, ні місцевий український.

Батько згадував, що бачив Шевченка, але, очевидно, ся стріча тоді не зробила на нього особливого враження. Згадував якусь історію, котру мав у Києві, приїхавши з села випадком в вишиваній сорочці й сіряку з відлогою від дощу, і з сього приводу попавши в підозріння в «хохломанстві». Декламував [...] кілька уривків з «Катерини» й «Гайдамаків», здається, також з «Енеїди», і тим кінчилась його причетність до української літератури. Але й до всякої іншої літератури не виявляв він ніякого інтересу – хоч і викладав якийсь час «русскую словесность». До українського слова він ставивсь з симпатією і разом з певним страхом, очевидно, під впливом балачок в київських «серйозних» кругах про «хохломанство». Українську стихію народну любив щиро. Пісень знав силу і співав їх гарно – замолоду мав гарний тенор, співав в академічному тріо. Любив взагалі українську пісню незвичайно – як весь той гурток, де він обертався. Поїхати на рибу, десь, з добрим запасом пиття, поспівать і побалакать у веселім товаристві по щирості «вільно» – се була найвища і єдина приємність для нього і для тих кругів, в яких він обертався. Театру там цурались, книжки не любили, громадських тем не дуже зачіпали. Була певна тиха фронда проти російського уряду... До справжньої політики мали справжній жах, як до джерела всяких бід”³⁵.

Так згадував М. Грушевський з висоти понад півстолітньої дистанції. Проте повна “байдужість до книжок ніколи не була притаманна Сергієві Грушевському, інакше б у січні 1861 р. його не призначили бібліотекарем семінарії”³⁶.

³⁴ Грушевський М. Щоденник... // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 17.

³⁵ Його ж. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 118.

³⁶ Кучеренко М. “Ділу сьому посвятив він всею душею”: (Сергій Федорович Грушевський) // Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. “Я був їх старший син”: (Рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 76.

Впродовж життя він і сам опублікував низку статей з української етнографії, історії обряду, а вже служачи директором народних училищ Терської області уміщував публікації в кавказьких газетах на освітні теми. Головною ж його працею став підручник “Первая учебная книга церковно-славянського языка”, котрий був найбільш уживаним у народних школах Росії і витримав понад 30 видань.

Проживаючи з 1869 р. у Ставрополі, а з 1878-го – у Владикавказі, сім'я Грушевських вимушено зовсім далеко відійшла від рідних українських теренів. Тим більш промовистим можна вважати той факт, що в родині все-таки не згасала іскра українських зацікавлень, і у цьому якраз найбільшою була заслуга батька. “Коли я став підростати, я пам'ятаю різні святочні церемонії, котрі батько заховував на Різдво при святочній вечері – я став надавати їм вагу з тим, як у мене почало розвиватись національно-романтичне почуття, і я старався можливо культивувати все українське «на чужині» – вчивсь колядок і різних обрядів. Батько в тім ішов мені назустріч і мене дуже зв'язувало се відношення до української стихії як до святого огню, який належить підтримувати в домі, в його святая святих, не висуваючи на очі чужинців”³⁷. Коли раз на три роки батько мав можливість узяти влітку довшу відпустку, особливою подією для сімейства були поїздки в Україну, насамперед до Сестринівки, великого села неподалік Козятина, де священникував дід Михайла по матері Захарій Іванович Оппоков. “Українське село, ліси, води, український народ, українська мова – все се ввірвалося в мою душу як якийсь інший, кращий світ, до котрого я потім міг тільки душею і мрією тягнутися, відраховуючи місяць за місяцем ті три роки, коли батьки мої могли повторити сю подорож”³⁸.

М. Грушевський пригадував як найцікавішу подію під час однієї з таких поїздок віднайдення залишків колишньої батькової бібліотеки. “Склад її дуже був різноманітний: фрагменти якоїсь старої шкільної бібліотеки XVIII віку – латинські граматики і різні старі друки XVI–XVIII в., російські журнали 1860-х років (найбільше «Русского слова», радикального місячника) і рукописний збірник «іерея Даниїла Гирмана» [...] першої четвертини XVIII віку. Я, розуміється, упрохав батька, щоб усі ці дорогоцінності забрати до Владикавказя”³⁹.

Таким чином переконуємося, що саме родинне виховання викликало у підлітка прагнення глибше вивчити мову, літературу, історію України. А вже цілком його власною складовою у цьому процесі стали завзяття, з яким М. Грушевський узявся до діла, цілеспрямованість, працьовитість і здорове честолюбство.

“Дуже вабила мене українська література і українознавство, але в сій сфері гімназійна бібліотека не могла мені дати багато. Українських письменників не було, розуміється; були тільки збірники пісень Максимовича і Метлинського, котрі я читав дуже пильно, і думу про Самійла Кішку переписав собі можливо каліграфічно в особнім зошиті. Взявсь до читання «Історії Малоросії» Маркевича – написана доволі гарно перша глава його мені подобалась, але історії гетьманів, зроблені по «Історії Русів» дуже баламутно,

³⁷ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 132.

³⁸ Там само. – С. 136.

³⁹ Там само. – № 12. – С. 119.

зоставили по собі тільки вражіння великої замішанини. Приємнішою була «Історія Нової Січі» Скальковського, з уривками пісень, з котрих одначе мені вже й тоді просвічувала непорядність декотрих. Дуже приємно було читати розділи про українську літературу в хрестоматії «Поезія слов'ян» Гербеля – вона трактувалась тут як справжня література, і се страшенно мене тішило по тодішніх часах⁴⁰. Як про певний поворотний пункт своєї національної самоосвіти М. Грушевський згадував про те, що його батько придбав увесь комплект журналу “Киевская старина” за 1882 р., а також передплатив на 1883 р., “...тим зробив мені величезну приємність, і, може, не передбачаючи того, витичив дорогу моїм дальшим заняттям. Я з залассям розчитувався в сім річнику; з насолодою прочитав програмову статтю Антоновича: «Киев, его судьба и значение в XIV–XVI вв.», його «Київських вїтїв Ходиків», різні рецензії, костомаровські писання, особливо його рецензію на «Не судилось» Старицького. З сього часу я міг уже назвати себе заочним учеником їх. Дуже до серця промовили мені «Печерські антики» Лєскова з їх суто київським патріотизмом (між іншим, вони оповідали про батькового кузена Єфима Михайловича Ботвиновського, характеристичну і незвичайно симпатичну людину в сій галереї), і т. ін.»⁴¹.

Часопис “Киевская старина”, хоч і який він був обмежений з політично-го погляду, давав читачам загальне уявлення про тогочасний стан українського культурного життя, і це особливо цінувалося тими, хто жив далеко від батьківщини. Його автори, українські науковці М. Костомаров, В. Антонович, П. Житецький, Ор. Левицький, В. Науменко – “надали йому громадську українську марку, і ще перше ніж стати органом київської громади юридично (що сталося п’ять років пізніше), він уже з перших кроків своїх став таким органом фактично”; і хоч якою обережною і порівняно скромною була національна програма “Киевской старины” і старогромадівців, “вона вперше дала мені якийсь громадський світогляд, можна сказати – національно-політичну програму, котрої мені доти бракувало”⁴². Окрім інформативності, часопис мав змогу вже самим добором матеріалів виховувати читача, впливати на нього, а також цінувався як дискусійна трибуна. М. Грушевський у споминах писав про свою особливу прихильність саме до журналістики, дискусійної, полемічної літератури: “...в мені був якийсь природжений журналістичний, публіцистичний нерв”⁴³. Ця риса виявилася вже у далекому 1885 р., коли у листі М. Грушевського читаємо: “От шкода, що в нас на Україні нема української часописі, без неї й письменство здається не піде добре ніколи, як слід. Є такі річі, що їх не збагнеш белетристикою, тут треба перо публіцистичне. «Публіцистика, – каже Бернс, – це мідяні копійки», але без сих мідяних копійок з самими карбованцями не дуже таки добре”⁴⁴.

Тут ми наблизилися до ще одного джерельного масиву, не надто великого за обсягом, але багатого на інформацію з погляду нашої теми – це листи

⁴⁰ Там само. – С. 117–118.

⁴¹ Там само. – С. 120.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. – С. 121.

⁴⁴ Листування Михайла Грушевського / Ред. Л. Винар; упоряд. Г. Бурлака. – К.: Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – Т. 1. – С. 37 (лист до І. С. Нечуя-Левицького від 26 (14) травня 1885 р.).

М. Грушевського-гімназиста. Намагаючись знайти собі наставника на ниві літературної майстерності, юнак у 1884 р. зініціював епістолярний діалог з І. С. Нечуєм-Левицьким; навіть уже сам цей факт свідчить про неординарність особистості молодого ентузіаста. Листи М. Грушевського переконують, що вже тоді, у віці 18–19 років, він вільно орієнтувався у світовій та українській літературах: асоціативні згадки сюжетів Діккенса, Андерсена, Доде, тематичні й жанрові паралелі з творами Успенського, Андерсена, цитування Шекспіра, Гете, де Сталь (у тому числі й мовою оригіналу). Цікавими й несподіваними є міркування з приводу тогочасного становища української літератури, творів П. Куліша, М. Костомарова, Марка Вовчка, полеміка з поглядами відомого літературознавця М. Петрова.

Приблизно через півроку після початку листування цей гімназист, зберігаючи поштивий тон, нарівні веде діалог з відомим письменником. Гострий критичний розум і смілива оцінка літературного процесу особливо виразно виявилися у цитованому вище листі, де М. Грушевський, зокрема, висловлює подив, чому Нечуй після повістей “Причепя” і “Хмари” не звертається у своїх творах до тем з життя української інтелігенції. Адже саме її треба насамперед привернути до рідної культури, щоб в українській літературі був відображений увесь спектр суспільних проблем, а не лише селянське та міщанське життя. “Письменство наше українське мусить бути самостойним, а не якимсь прихвостнем письменства великоруського, як то вельми ласкаво дозволяють наші кацапські приятелі-публіцисти; а щоб бути єму самостойним, повинно бути воно цікавим для громади української, мусить давати їй живі, сучасні твори”⁴⁵. Ці самі переконання він мав і у зрілому віці, лише формулював їх більш дипломатично, а головне – активно і плідно працював у багатьох напрямках, виявляючи неабиякі творчі, наукові, організаторські здібності у розбудові української гуманітаристики.

У розмові про українську лектуру Грушевського-гімназиста окремо варто сказати про читання і сприйняття творів Тараса Шевченка. Юнак добре знав твори і біографію Кобзаря, дуже високо цінував цього геніального українця, поета і громадянина. Ціла низка фактів свідчать про те, що Тарас Шевченко мав значний вплив на формування світогляду М. Грушевського. У щоденнику за 1883 р. він цитує “І день іде...” Т. Шевченка і як ремінісценцію пише свій чотиривірш “Минають дні, минають ночі...”⁴⁶. У 1884 р. з’являється вірш “До Тараса”, де автор говорить про магічну силу Шевченкової поезії, захоплюється її щирістю, філософською глибиною думки, переймається турботою про долю України.

Найбільше згадок про Шевченка, цитат з його поезії, звертання до його образів – у ранніх прозових творах М. Грушевського з життя інтелігенції, де йдеться про українське народництво. Наприклад, виразним маркером персонажа – свідомого українця – є портрет Шевченка на покуті помешкання (оповідання “Пан”, повість “Чужі й свої”); маючи намір пропагувати українство, герой обов’язково бере з собою “Кобзар” для читання у колі знайомих (“Чужі й свої”). Такі факти справді були типовими для того часу, характерною ознакою певної групи національно свідомих людей. Підтвердження

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ *Грушевський М. Щоденник... // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 18.*

цьому знаходимо у біографії самого М. Грушевського. Маємо на увазі його взаємини з молодою співачкою Оленою Павлівною Марковською. Знайомство з нею відбулося наприкінці 1885 р. під час гастролей у Тифлісі театральної трупи, у складі якої виступала ця актриса. Палкі почуття спонукали юнака до спроби пробудити національну свідомість етнічної українки: він намагався розмовляти з нею українською мовою, давав їй читати українські книжки, зокрема твори Ю. Федьковича, а Шевченків “Кобзар” подарував на згадку⁴⁷. Дуже ймовірно, що при цьому М. Грушевський взувався на героя повісті І. Нечужа-Левицького “Хмари”, де закоханий Павло Радюк дарує “Кобзар” хуторянці Галі на знак особливої приязні, прагнення до духовної близькості, – адже І. Нечуй був виразником настроїв української інтелігенції 1870-х – 1880-х років. Як згадував про це М. Грушевський, “...він став на сей час не тільки моїм найулюбленішим письменником, але й ідеологічним провідником і учителем...”⁴⁸.

У тексті згаданої повісті М. Грушевського “Чужі й свої” творам Т. Шевченка належить особливе місце. На поезії з “Кобзаря” покладено кілька функцій: і проникливого ліризму, і закличного гасла, і філософського узагальнення. Тут набуває нового розвитку сюжетний хід, коли юнак, симпатизуючи дівчині, читає їй “Кобзаря”. Читання геніальної поезії має на меті духовно зблизити людей, поріднити насамперед їхні світоглядні позиції, адже без цього, на глибоке переконання М. Грушевського, неможливе щире кохання. Головний герой твору студент Іван Комашинський обирає для читання ліричні перлини Т. Шевченка: “Ой, сама я, сама...”, “І широкою долину...”, “Садок вишневий коло хати...”, а потім – “Перебендю”. У цьому епізоді Шевченкова поезія є пробним каменем для оцінки особистості, вияву її глибинних, основних рис. Згодом, коли Комашинський згадуватиме історію свого кохання, підсумок буде підведено також Шевченковими словами: “Та що з того? Не побрались, Розійшлися, мов не знались” (“І широкою долину...”).

Основна ідея повісті найвиразніше звучить у фіналі. Головний герой з занепокоєнням міркує про небезпеку “українофільських лицедій”, захоплення зовнішнім, етнографічним українством. У цю мить його погляд падає на скульптурний бюст Шевченка, і згадуються Кобзареві рядки:

“Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наше слово не вмирало...” (“Марку Вовчку”).

Знову, як і раніше у власних віршах, М. Грушевський вустами свого героя звертається до Шевченка як до найвищого судді. Тарасові слова звучать як пересторога, як заклик до дії, і саме завдяки їм фінал повісті набуває афористичного, піднесеного звучання.

На момент закінчення гімназії Михайло Грушевський був уже сформованою особистістю, й одним з головних впливових факторів у процесі становлення і розвитку майбутнього Великого українця стала книжка. З надзвичайно широкого діапазону його лектури беруть початок суспільні погляди, громадські переконання, естетичні смаки. Згодом, під час навчання в

⁴⁷ *Його ж.* Спомини // Київ. – 1992. – № 2. – С. 124.

⁴⁸ Там само // Київ. – 1988. – № 9. – С. 124.

університеті, юнак мав змогу активно на практиці перевіряти здобуту з книжок інформацію. Не раз ця перевірка життям була досить болючою, проте творче начало і велика патріотична мета дали змогу М. Грушевському повною мірою скористатися з міцної бази, закладеної в гімназійні роки за допомогою широкого кола читання.

Галина Бурлака (Київ). **Лектура Михайла Грушевського доуніверситетських часів.**

На підставі щоденникових, епістолярних та інших джерел авторка спробувала з'ясувати, які книжки читав М. С. Грушевський до 1886 р. Широке коло його читання мало суттєвий вплив на формування і становлення цієї непересічної особистості.

Ключові слова: художня література, класична гімназія, виховання, самоосвіта.

Галина Бурлака (Киев). **Круг чтения Михаила Грушевского в доуниверситетский период.**

На основании дневниковых, эпистолярных и других источников автор попыталась выяснить, какие книги читал М. С. Грушевский до 1886 г. Широкий круг его чтения существенно повлиял на формирование и становление этой незаурядной личности.

Ключевые слова: художественная литература, классическая гимназия, воспитание, самообразование.

Halyna Burlaka (Kyiv). **Books that Mykhailo Hrushevsky Read before Entering University.**

Based on a study of diaries, epistolary and other sources the author makes an attempt to understand which books Hrushevsky had already read prior to his entrance into university in 1886. The wide range of his readings at this time became a significant influence in the formation and development of this remarkable figure.

Key words: literature, classical gymnasium education, self-education.